

alimara

REVISTA DE TREBALL SOCIAL

NÚMERO 47 / SEGONA ÈPOCA / JUNY 2001

**Consell
de Mallorca**

alimara

Núm. 47

Segona època, juny 2001

Edita: Consell Insular de Mallorca
Departament de Serveis Socials
General Riera, 67
07010 Palma
Tel: (971) 76 07 62
Fax: (971) 76 19 52

Equip editor: Jaume Mateu Martí
Catalina García Garí
(En aquest número hi ha col·laborat el
Servei de Protecció al Menor i Atenció a la Família)

Portada: Joguines II (original 23 x 40 cm)
Jordi Miralles i Hostalot

Maquetació
i impressió: Esment, centre especial de treball d'Amadip

Dipòsit legal: PM-128-1987

Els articles d'aquesta revista expressen únicament l'opinió dels seus autors.

ELS MENORS VÍCTIMES DE MALTRACTAMENTS

Julià Baltasar Jaume
i Antònia Duran Serra,

Psicòlegs.

Servei de Protecció al Menor i Atenció a la Família.

Consell de Mallorca

El present article és una anàlisi d'algunes variables recollides a partir de 167 casos (expedients) de menors d'edat, oberts per Maltractaments (MT), i des de la intervenció del psicòleg en un equip de recepció valoració i tutela del Servei de Protecció al Menor i Atenció a la Família del Consell de Mallorca. En aquesta revisió, s'analiza el perfil de la víctima i la detecció des d'altres serveis derivants, tot fent referència a quatre tipologies de MT (Abús Sexual, Maltractament Físic, Maltractament Emocional, Negligència). L'àmbit d'aquest estudi és l'illa de Mallorca i en ell es fa referència a casos treballats en el període 1999 i principis del 2000.

Paraules claus: Maltractament, Menors, Protecció Jurídica del Menor.

1. INTRODUCCIÓ

La detecció de casos de menors víctimes de maltractaments (MT), és, encara, molt restringida en l'espai institucional i no ha arribat a estendre's a tots els serveis públics i privats amb la intensitat desitjada, implicant-hi tota la població. A nivell estatal, la taxa mitjana de detecció de casos relacionats amb MT el 1994 era de 0,44 per mil menors. A Mallorca, va passar de 0,68 casos (94) a 1,89 per mil (98). Aquest fet es pot atribuir, en bona part, a un programa que va tenir precisament l'objectiu del foment de la detecció i millora de la intervenció des del Servei de Protecció de Menors (SPM)¹. A Mallorca hi ha aproximadament 135.000 menors d'edat i, a pesar del bon impacte d'aquest tipus de programes i de l'increment de la dotació de recursos públics en els Serveis de Protecció de Menors, es pot assegurar que no es detecten la totalitat dels casos greus. L'eficàcia del SPM passa inevitablement per la bona col·laboració entre tots els serveis implicats.

El present estudi s'ha realitzat a partir de 167 casos de menors d'ambdós sexes víctimes o presumptament víctimes de maltractaments, analitzats en el si dels equips multiprofessionals entre 1999 i principis del 2000 i en els que hi han intervingut, entre d'altres, un psicòleg i una psicòloga de l'Equip del Servei de Protecció al Menor i Atenció a la Família del Consell de Mallorca. L'objecte d'aquest estudi és analitzar certs indicadors d'aquestes situacions, així com dels canals per on arriba la informació (sistemes derivants).

2. METODOLOGIA

Conceptes bàsics

L'MT es va definir en un primer moment vinculat als aspectes físics d'aquest comportament i més tard a altres de tipus emocional, negligència, abús sexual, o explotació

laboral, canviant, així, progressivament, una etiqueta que en un principi, com deim, va atribuir-se a l'MT físic. Però l'evolució no s'ha donat, només, en la noció sinó també en la classificació, que va començar per atendre les intencions dels maltractants, la naturalesa de les conseqüències, la freqüència de l'MT, etc. Fins i tot els diferents enfocaments professionals han propiciat una gran heterogeneïtat en la història de la investigació del fenomen: el Sistema Educatiu, el Sanitari, el Social i el Jurídic, han aportat punts de vista diferents i dissortadament no sempre complementaris en la investigació de les conductes maltractants.

Tot i reconèixer aquest panorama tant divers, avui en dia hi ha un cert consens en els criteris que han de prevaler en una definició completa de l'MT i que han de fer referència a:

- la perspectiva evolutiva del nin/a (diferències per l'edat cronològica i madurativa);
- els factors de vulnerabilitat del nin/a (malaltia, debilitat, ...);
- les conseqüències per al nin/a (valorar no només el mal evident, sinó també el potencial).

Tot això fa evident que l'abordatge de l'MT és complex, i, per tant, l'objectiu d'aquesta comunicació no va més enllà de l'anàlisi de certes variables rellevants que es relacionen amb els casos de menors víctimes de maltractaments a Mallorca.

Les categories d'MT que apareixen en el present estudi s'han recollit d'anteriors publicacions, com l'estudi fet a Andalusia per Jiménez i altres (95), que a la vegada cita els criteris de Cichetti i Barnett (91). Els mateixos criteris apareixen en la bibliografia de Joaquín de Paul (95) i també en la d'Antoni Inglés (91).

Aquestes categories, en forma resumida, són les següents:

- **Maltractament Físic (MF):** Entès com qualsevol acció no accidental per part dels pares/tutors que provoquin mal físic o malaltia en el menor o el col·loqui en greu risc de patir-lo (tipificats certs magolaments, hematomes, ferides, talls, lesions, etc.), de determinada intensitat i localització.
- **Negligència (N):** Entesa com tota situació en la que el cuidador responsable del menor, de manera deliberada o per una extraordinària manca d'atenció, permet que el nin experimenti un patiment evitable i/o fracassa en proporcionar-li un o distints aspectes bàsics i essencials per al desenvolupament de les capacitats físiques, intel·lectuals o emocionals (tipificades la negligència física i la negligència emocional, segons el tipus de desatenció i efectes).
- **Maltractament Emocional (ME):** Definit com l'hostilitat verbal crònica en forma d'insult, menyspreu, crítica, amenaça d'abandonament i constant bloqueig de les iniciatives d'interacció infantils (tipificats el rebuig, atemoriment, i aïllament dependent del tipus d'acció i les conductes que implica).
- **Abús Sexual (AS):** Definit com qualsevol tipus de contacte sexual amb una persona menor d'edat per part d'un adult des d'una posició de poder o autoritat sobre el menor (amb/sense contacte, nivell de protecció de la víctima, exhibicionisme, tocaments, intent o penetració, ..).
- **No especificat (NE):** El present estudi inclou altres categories que no es poden recollir en cap de les anteriors (problemes relacionals en el si de la família, etc.).

Mostra: La mostra estudiada està formada pels menors d'edat que tenen expedient obert de diligències o de protecció durant l'any 1999 i principi de l'any 2000. És un estudi realitzat per dos psicòlegs de l'equip tècnic de Protecció de Menors del Consell de Mallorca. Està integrada per 167 menors l'edat dels quals va des del 0 fins als 18 anys i dels que un 47'9% són nins i un 52'1% són nines.

Instruments: Per a la recollida de dades s'ha utilitzat un full de registre elaborat expressament. En aquest registre es recull informació sobre el sexe dels menors, la seva

edat, la mesura adoptada, la seva problemàtica familiar i el tipus de maltractament amb què es relaciona el cas. Degut a què la problemàtica familiar i el tipus de maltractament en el menor sol ser múltiple, s'ha seleccionat l'opció més característica. En el present article s'utilitza el terme «menor» per expressar ambdós sexes.

Procediment i Procés d'Intervenció

a) Recepció del cas.

S'inicia quan es té alguna constància documental o informativa sobre una suposada situació de desprotecció. Si hi ha suficient sospita o evidència de la vulneració d'algun dels drets bàsics del menor, s'obre el corresponent expedient. Els casos, per regla general, són derivats des d'altres serveis.

Els derivants al Servei de Protecció al Menor i Atenció a la Família, són:

- Serveis Socials Comunitaris (SSC)
- Policia/Jutjats (PJ)
- Serveis Sanitaris (SSA)
- Serveis Educatius (SE)
- Familiars (F)
- Usuaris (U)
- Víctima (V)
- Altres (A)
- No consta (NC)

b) Estudi/Valoració/Diagnòstic

Es posa en funcionament una fase d'investigació en la que hi participen els diferents professionals del Servei de Protecció de Menors (psicòleg, treballador social, advocat, pedagog). Quan hi ha informació suficient es du a terme el diagnòstic del cas. El present estudi es fa a partir de la intervenció de dos dels psicòlegs dels equips del Servei de Menors; per tant, correspon només a un percentatge de tots els expedients tramitats al llarg del període 1999 i alguns del primer període de l'any 2000.

En el procés d'investigació es recull informació sobre el menor (dany real o potencial patit, intensitat, freqüència, etc. d'acord amb el seu estat físic, psicològic i la percepció del seu entorn), però també sobre el seu entorn (identificació de l'agent maltractador i altres factors associats a la família o a l'entorn social del menor).

c) Proposta i resolució.

L'equip de professionals formula la proposta d'actuació més convenient a la instància administrativa competent i aquesta resol sobre l'aplicació de la corresponent mesura jurídica, si n'hi hagués.

En el present estudi apareixen les següents categories o situacions del procés:

- Tutela (T)
- Guarda (G)
- Situació de Risc (SR)
- Seguiment del Cas (SC)

En altres casos la detecció no s'ajusta o no es confirma una situació d'MT (falsos positius). Es fa un seguiment durant un temps fins a descartar el risc de desprotecció i garantir la seguretat del menor.

d) Notificació.

Si és el cas, es notifica al Ministeri Fiscal i als pares o tutors la mesura adoptada (amb el corresponent procediment de recurs). Des d'aquest moment es duen a terme les actuacions professionals i la mobilització dels recursos psicosocials previstos per tal de

posar en funcionament els mecanismes necessaris que assegurin la protecció del menor i la millora de les circumstàncies que l'envolten, considerant en tots els casos el superior interès del menor i, sempre que sigui possible, el manteniment en el seu medi natural.

e) Seguiment del cas.

L'equip professional fa les intervencions adequades per valorar la idoneïtat de la mesura adoptada i estableix els calendaris de revisió dels plans de treball entre diferents centres i professionals implicats.

En el 2000, el Departament de Serveis Socials, a través del Servei de Protecció del Menor i Atenció a la Família, du a terme una ampliació important de la dotació dels recursos humans. La incorporació de nous professionals permet la reorganització de les àrees i l'especialització de les diferents actuacions. Així doncs, entre d'altres, es constitueixen la Secció de Recepció i Valoració, i la de Seguiment de Centres i Infància en Risc. Ambdues contemplen espais d'actuació propis. Aquest canvi facilita un treball posterior de definició d'espais de col·laboració interinstitucional, circuits de derivació i àmbits de competència en cada moment del procés de tramitació. Per a més informació, veure el document «Servei de Protecció al Menor i Atenció a la Família», del Departament de Serveis Socials. Curs 2000-2001. Publicat el setembre de 2000.

3. RESULTATS OBTINGUTS

3.1 Edat

Entre els 167 casos de menors estudiats hi ha un alt percentatge que correspon als de 15 anys (11,4%) i als menors de 6 anys (10,2%). El grup comprès entre els de 6 i 15 anys representa quasi el 75% de tots els casos detectats, amb tendència a augmentar el percentatge de menors entre 6 i 12 anys. Per altra part, els menors de menys de 6 anys tan sols representen el 19% dels casos detectats.

Taula 1: Edat dels menors

Edat	Nins	Nines	Total	%
1a	2	3	5	3,0
2a	0	1	1	0,6
3a	6	6	12	7,2
4a	2	4	6	3,6
5a	2	7	9	5,4
6a	8	9	17	10,2
7a	7	4	11	6,6
8a	5	4	9	5,4
9a	7	5	12	7,2
10a	6	6	12	7,2
11a	4	5	9	5,4
12a	5	4	9	5,4
13a	6	6	12	7,2
14a	4	9	13	7,8
15a	9	10	19	11,4
16a	2	2	4	2,4
17a	5	2	7	4,2
Total	80	87	167	100

3.2 Sexe

A la taula 2 es pot observar l'evidència d'una major presència del sexe femení entre les víctimes de maltractaments (52,1%). És una diferència mínima semblant a la majoria dels estudis fets a diferents territoris autonòmics de l'Estat, encara que amb tendència a

igualar-se. Per tant, la distribució de les víctimes de maltractaments per sexe és extrapolable a altres estudis.

Taula 2: Sexe dels menors

Sexe	Casos	%
Nins	80	47,9
Nines	87	52,1
Total	167	100,0

3.3 Edat/sexe

La incidència del maltractament té diferent distribució entre els nins i nines de diferents edats. En la gràfica podem observar, per edats, on es troben aquestes majors diferències.

Tal com podem observar, ambdós sexes coincideixen en els vèrtex d'edat ja que es mostra un augment de les víctimes de 3, 6, 10 i 15 anys, i per altra part, un descens de les víctimes de 2, 4, i 16 anys.

Les diferències més grans entre el nombre de nins i nines detectats apareixen en comparar els de 14 anys d'edat (4 nins enfront a 9 nines) i 5 anys d'edat (2 nins enfront a 7 nines). En aquesta edat s'inverteix la tendència ja que el sexe femení pateix amb major virulència l'abús sexual. Aquest sentit s'inverteix en comparar els menors de 7 anys, ja que en aquest cas apareixen en l'estudi 7 nins enfront a 4 nines (una dada que estaria relacionada amb la major incidència de la negligència entre els nins).

En general, la corba femenina depassa la masculina pels menors de 4, 5, 6, 11, 14 i 15 anys; en les altres edats el nombre de nins és superior al de nines víctimes d'MT. És interessant creuar aquestes variables amb la tipologia d'MT, per acurar el nivell d'anàlisi de l'impacte dins la població menor (veure taula 6).

Taula 3: Sexe dels menors segons l'edat

Edat	Nins	Nines	Total	%
1a	2	3	5	2,99
2a	0	1	1	0,60
3a	6	6	12	7,19
4a	2	4	6	3,59
5a	2	7	9	5,39
6a	8	9	17	10,18
7a	7	4	11	6,59
8a	5	4	9	5,39
9a	7	5	12	7,19
10a	6	6	12	7,19
11a	4	5	9	5,39
12a	5	4	9	5,39
13a	6	6	12	7,19
14a	4	9	13	7,78
15a	9	10	19	11,38
16a	2	2	4	2,40
17a	5	2	7	4,19
Totals	80	87	167	100

3.4 Tipus d'actuacions realitzades i mesures jurídiques aplicades

Com es pot veure en la gràfica, la majoria de casos (80,2%) s'enquadren en la denominació de «Seguiment del cas». En aquesta categoria s'inclouen els expedients que s'han obert per indicis suficients d'existència d'MT i que es troben en la fase d'inter-

venció de diferents professionals, realitzant actuacions de vigilància i recollida d'informació periòdica. Són situacions de problemàtica psicosocial de famílies on hi ha menors d'edat que requereixen la intervenció de professionals especialitzats en temes de menors i que, en major o menor mesura, hi ha algun tipus de col·laboració per part dels pares o tutors. El seguiment del cas es fa en col·laboració amb els Serveis Socials Municipals, però en els ajuntaments de menor dotació de recursos i amb poc personal, l'SPM intervé amb una major dedicació per assegurar una assistència equivalent als usuaris de qualsevol altre territori.

En els casos de constatació d'algun tipus d'MT, amb certa gravetat i risc, es fa la declaració d'una «Situació de risc» de desemparament (1,2%), tal com preveu la llei 1/96, el que implica una major mobilització de recursos per a l'atenció del menor, sistemes de suport a la família, programes d'educació familiar, o l'assistència psicoterapèutica familiar, tot sense modificar el medi habitual del menor.

Com a última opció, s'aplica la mesura jurídica de «Tutela» (7,2%), quan existeix gravetat i risc alt, que implica la retirada del menor, amb l'internament —en principi— en una Unitat Específica de Valoració i Diagnòstic Psicosocial, que com a qualsevol internament és provisional i procura una bona acollida del menor; la seva millor adaptació i la posterior adequació a una futura mesura més adequada.

La mesura de «Guarda» (11,4%), encara que també suposa la retirada del menor, és una actuació a vegades consensuada o negociada amb els pares o tutors.

Sigui quin sigui el tipus de mesura adoptada, es planteja el repte del treball efectiu amb els pares o tutors maltractats, o una vegada descartada aquesta possibilitat, iniciar el treball per el futur acolliment o adopció en família extensa o externa.

Taula 4: Tipus de mesura adoptada

Mesura	Total	%
Seguiment del cas	134	80,2
Guarda	19	11,4
Tutela	12	7,2
Situació de risc	2	1,2
Total	167	100

3.5 Sistemes derivants als serveis de protecció de menors

S'entén per Sistema Derivant l'àmbit de procedència de la informació sobre el cas, o el dispositiu o persona que posa en contacte el nin o nina amb els Serveis de Protecció de Menors. En el model de col·laboració interinstitucional que es treballa, els derivants fan la «detecció» del cas i el Servei de Protecció de Menors té la competència de la «valoració i diagnòstic».

El 50,3% dels casos procedeixen dels Serveis Socials, en la seva majoria els d'Atenció Primària Municipal, ja que són la porta d'entrada i, per tant, el primer nivell de detecció de la problemàtica social en cada territori.

El 19,16% procedeixen de la Policia o del Jutjats.

El 13,77% procedeixen del Sistema Educatiu, el que suposa un augment considerable comparat amb les dades recollides a Balears l'any 1992, en el que els centres docents tan sols derivaren el 3,8% dels casos. Probablement s'ha de fer referència a la gran tasca realitzada en aquest territori pel Programa de Foment i Detecció d'MT.

És destacable l'1,8% de casos derivats des del Sistema de Salut, que no només és un índex molt baix, sinó que presenta una diferència significativa davant el 10,9% de derivacions que es reflecteixen en les dades referides a Balears en l'estudi del MAS. S'ha de fer una lectura negativa d'aquestes dades donada la importància que té l'àmbit

sanitari en la detecció de situacions greus de maltractament físic en la primera infància.

El 2,99% procedeixen de denúncies directes de les víctimes, el que quasi ha triplicat el percentatge de Balears a l'estudi anterior del MAS on hi figura un 1,3%, però evidentment segueix essent una dada poc esperançadora.

El 9,58% dels casos deriven de la família i el 2,40% del propi usuari.

Taula 5 : Sistema Derivant dels casos de Protecció de Menors

Derivant	Nins	Nines	Total	%
Sistema social	46	38	84	50,30
Polícia-Jutjar	12	20	32	19,16
Sistema educatiu	7	16	23	13,77
Família	10	6	16	9,58
Víctima	2	3	5	2,99
Usuaris	3	1	4	2,40
Sistema sanitari		3	3	1,80
Total	80	87	167	100

3.6 Tipus de maltractament detectat

Tal com es pot veure en aquest estudi, són la negligència (32,3%) i el maltractament emocional (26,9%) les categories que destaquen, seguides pel maltractament físic (22,8%). No menys significatiu és l'alt percentatge d'abús sexual entre els 167 casos estudiats: un 16,8%, suposadament o de forma confirmada, ha patit alguna forma d'abús. Tot i això és un percentatge també alt comparat amb altres estudis.

Taula 6: Tipus de maltracte

Tipus de maltractament	Total	%
Negligència	54	32,3
Maltractament emocional	45	26,9
Maltractament físic	38	22,8
Abús sexual	28	16,8
No especificat	2	1,2
Total	167	100

3.7 Tipologia de maltractament segons el sexe de la víctima

El més significatiu de la corba és que quasi la totalitat dels casos d'abús sexual correspon a nines. El gènere de les víctimes s'inverteix en el cas de negligència i el maltractament emocional, però no amb tanta significació. Aquestes dades són també consistents amb altres estudis (MAS).

En els casos de maltractament físic hi ha igual nombre de nins i nines.

Taula 7 : Tipus de maltractament segons el sexe dels menors

Tipus de maltrac.	Abrev.	Nins	Nines	Total	%
Negligència	N	29	25	54	32,3
Maltractament emocional	ME	24	21	45	26,9
Maltractament físic	MF	19	19	38	22,8
Abus sexual	AS	7	21	28	16,8
No especificat	NE	1	1	2	1,2
Total		80	87	167	100

Tipus malt.	Abrev.	1a	2a	3a	4a	5a	6a	7a	8a	9a	10a	11a	12a	13a	14a	15a	16a	17a	Total	%
Negligència	N	1	1	3	1	3	5	6	4	6	4	5	3	1	5	2	2	2	54	32,3
M. emocional	ME	1	0	3	2	2	2	1	1	1	3	2	3	3	4	13	2	2	45	26,9
M. físic	MF	3	0	3	1	1	4	3	3	2	4	1	1	4	3	2	0	3	38	22,8
Abus Sexual	AS	0	0	3	2	3	5	1	1	3	0	1	2	4	1	2	0	0	28	16,8
No Especificat	NE	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2	1,2	
Totals		4	0	12	6	9	17	11	9	12	12	9	9	12	13	19	4	7	167	100

4. CONCLUSIONS

La majoria de les víctimes són de sexe femení, però aquesta lleugera diferència tendeix a igualar-se. La major part dels menors detectats es concentren entre els 6 i 15 anys. Aquesta dada no només es confirma comparant-la amb altres estudis, sinó que la tendència és l'augment de grup d'edat dels menors que pareixen algun tipus d'MT.

Les tipologies d'MT més detectades són les d'N i ME. A més, i a manca d'un estudi estadístic més profund, s'observa quant a l'anterior estudi del MAS a Balears, un augment important en el nombre de víctimes de Maltractament Emocional que, essent una categoria complexa, probablement ha tingut a veure l'increment dels recursos psicològics del Servei de Protecció de Menors i Atenció a la Família. També quant a altres estudis és significatiu l'alt percentatge de la detecció de víctimes d'Abús Sexual (pràcticament el 17%), essent quasi la totalitat de les víctimes dones.

Quant al Maltractament Emocional i la Negligència, la majoria de víctimes són nins. L'anàlisi del tipus de derivant als SPM és coincident amb altres estudis. El principal nivell de detecció de víctimes d'MT és el d'atenció primària dels Serveis Socials Comunitaris, la qual cosa no fa més que confirmar el seu àmbit de primer nivell de proximitat de l'usuari.

No passa el mateix amb el nivell primari del Sistema de Salut, ja que en aquest estudi, i per raons que requeririen una anàlisi que sobrepassa l'objectiu d'aquest article, no s'ha derivat pràcticament cap cas. L'anàlisi de la derivació dels casos posa en evidència la necessitat d'invertir esforços a fomentar la connexió entre el Sistema de Salut i el Servei de Protecció al Menor i Atenció a la Família, sobretot per l'especial paper que juga el Sistema de Salut en la detecció del Maltractament Físic o Abús Sexual.

La denúncia de les pròpies víctimes ha estat molt baixa, ja que només en algun cas (3%), s'han comunicat situacions d'MF o ME. Així, doncs, cal reforçar els recursos que des del Sistema de Salut, Educació, Policia o Serveis Socials Comunitaris estableixen l'adequada acollida a la víctima, tenint en compte les especials característiques tant d'ella com del fet denunciat.

5. BIBLIOGRAFIA

1. Llei 1/96 de 15 de gener, de protecció jurídica del menor i de modificació de determinats articles del Codi Civil i de la Llei d'Enjudiciament Civil.
2. Llei 7/95 de 21 de març, sobre guarda i protecció de menors desemparats. CAIB.
3. Llei 8/97 de 18 de desembre, d'atribució de competències als Consells Insulars en matèria de tutela, acolliment i adopció de menors.
4. Servei de Protecció al Menor i Atenció a la Família. Departament de Serveis Socials. Curs 2000-2001. Publicat el setembre de 2000.
5. ALONSO-QUECUTY, M.L. (1999). Evaluación de la credibilidad de las declaraciones de Menores Víctimas de delitos contra la libertad sexual. *Papeles del Psicólogo*, (73), 36-40.
6. ARRUBARRENA, M.I. Y DE PAUL, J. (1994). Maltrato a los niños en la familia. Madrid. Pirámide.
7. BENEYTO ARROJO, M.J.; CASALS, E.; TUR, E. (1998). El agresor sexual juvenil: Aspectos psicosociales. *Enginy*, (8), 49-59.
8. CICCHETTI, D. I BARNETT, D. (1991). Toward the development of a scientific nosology in child maltreatment. A W.M. Grove i D. Cicchetti (Eds.). *Thinking clearly about Psychology*. (2). *Personality and psychology pathology*. Minneapolis. University of Minnesota Press.
9. DE PAUL, J. I ARRUBARRENA, M. I. (1996). Manual de Protección Infantil. Barcelona. Masson.
10. DE PAUL, J.; ARRUBARRENA, M.L.; TORRES, B.; MUÑOZ, R. (1995). La prevalencia del maltrato infantil en la provincia de Guipúzcoa. *Infancia y Aprendizaje* (en premsa).
11. INGLÉS, A. (1991). Els maltractaments infantils a Catalunya. Estudi global i balanç de la seva situació actual. Barcelona. Generalitat de Catalunya.

-
12. JIMÉNEZ, J.; OLIVA, A.; SALDAÑA, D. (1995). Maltrato y Protección a la Infancia en España. Mº. Asuntos Sociales. Estudio 28.
 13. JIMÉNEZ, J.; MORENO, M.C.; OLIVA, A.; PALACIOS, J.; SALDAÑA, D. (1995) El maltrato infantil en Andalucía. Sevilla: Consejería de Trabajo y Asuntos Sociales.
 14. MICHELENA, A.; CEREZO, M.A. (1998). Maltrato Infantil en las Islas Baleares: Fomento de su detección y mejora de la intervención desde el Servicio de Menores. Govern Balear.

NOTA

¹ En aquell moment gestionat per la Conselleria de Funció Pública i Interior de les Illes Balears.